

УДК 329(4)

ББК 66.6

Іван Данилюк**ЕВОЛЮЦІЯ ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ**

У статті проаналізовано еволюцію партійних систем країн Центрально-Східної Європи, розглянуто загальні особливості та умови переходу від однопартійної системи до багатопартійності. Висвітлені чинники які впливали на становлення багатопартійності та політичного режиму загалом, а також проаналізовано специфіку партійної ідентифікації.

Ключові слова: трансформація, перехід, еволюція, партія, партійна система, багатопартійність, політична система, соціалізм, демократія, ринкова економіка, посткомуністичні країни, країни Центрально-Східної Європи.

Суспільно-політичний розвиток кінця ХХ століття засвідчив, що надзвичайно важливим є розуміння багатоманітності й особливостей периферійних проявів трансформаційних процесів, їх місця і ролі не лише у загальноєвропейському масштабі, а й у історії кожної країни. Регіон Східної і Центральної Європи не може бути тут винятком, як з урахуванням його минулого, переважно комуністичного політичного розвитку, так і з огляду на потреби і перспективи майбутнього органічного поєднання незалежного та інтегративного поступу [4, с.68].

Перехідний процес у Східній та Центральній Європі був потрійний: від диктатури комуністичної партії до багатопартійної демократії, від планової економіки, інтегрованої у РЕВ, до відкритої ринкової економіки та від федеральної республіки чи напівсуверенної держави під радянським контролем до незалежної суверенної національної держави. Усі ці процеси сформували політичний ландшафт Східної та Центральної Європи і партійну систему зокрема. Деякі з описаних суперечностей, відкритих чи перевідкритих цими подіями мали бути короткочасними, інші впродовж тривалого часу визначають політичну культуру та політику взагалі [1, с.82]. Окреслюючи трансформацію як вихідне явище 90-х років ХХ ст., Й.Тезінг зазначав: "... Перетворення зруйнованого соціалізму на систему демократії, ринкової економіки та соціальної справедливості – цьому процесові досі немає і не було аналогів. Подібна зміна системи – це незвична операція з елементом невизначеності. Вона охоплює фактор часу, так само як і головне питання ідей впорядкування, визначальних для цього проекту... Слід враховувати зв'язок мислення, уявлень про цінності, поведінки та запитів людей з труднощами усього процесу" [4, с.69].

Відразу після розвалу комуністичної монопартійної диктатури, з огляду на вільний розвиток партійного життя, існували дві перестороги:

1. Про те, що відбудеться вибух партійної системи зі створенням численних нових політичних партій, і це призведе до подрібнення і ідеологічної фрагментації суспільства з усіма проблемами для створення коаліцій більшості; (про це свідчить досвід першої німецької – Веймарської – республіки). Що виникнуть багатопартійні системи із "поляризованим плюралізмом", якщо скористатися чудовою термінологією Джованні Сарторіса.

2. Про те, що після короткого тріумфу молодих демократичних партій і громадських рухів знов домінуватиме професіональний вишкіл старих партійних еліт, але вже під новою назвою і в новій посткомуністичній "обкладинці". Якщо вони вже й не стануть більше за термінологією того ж Сарторіса "партіями-гегемонами", але все ж таки збережуть пре-домінантну роль у партійній системі [6, с.6].

Ці обидві перестороги не виправдалися, принаймні в тому, що стосується країн – нових членів ЄС, однак, як раніше існували, так і зараз існують тенденції розвитку в обох напрямках, оскільки партійні системи й сьогодні продовжують сильно видо-

змінюватися, це демонструє, насамперед, польський, естонський, латвійський, литовський і словенський досвід, де вже розпочалася друга хвиля створення нових політичних партій [6, с.6].

Отож, політична система переважної більшості країн регіону набуває нових якісних ознак. Однією з них став перехід від однопартійності до багатопартійності [2]. Розбудова багатопартійності в Центральній Європі розпочалася з появи громадських рухів, більшість яких згодом трансформувалася в політичні партії. “Хартія 77” і Громадянський форум у Чехословаччині, Союз вільних демократів і Союз молодих демократів в Угорщині, “Солідарність” у Польщі – всі вони виступали за утвердження нових політичних цінностей, а саме – домінування громадянського суспільства над комуністичною бюрократичною державою [3, с.153].

Різні варіанти способів переходу та характеру посткомуністичної політики мають своє джерело в історії країни. Лише Польська об’єднана робітничка партія та Угорська соціалістична робітничка партія моли політичну уяву і волю для того, щоб вступити в переговори з опозицією, демонструючи таким чином свої демократичні (чи прагматичні) нахили ще до початку зміни режиму. В обох випадках необхідними передумовами були наявність опозиції, з якою можна було вступити в переговори, та різних видів реформістського досвіду, для того щоб дорости до самосвідомості і впевненості в собі, необхідних для усвідомлення невідворотності далекосяжних політичних змін [1, с.15]. Тим режимам, які не мали демократично налаштованої опозиції, що мала реальне значення (Балканські країни, включаючи Румунію, та колишній Радянський Союз), бракувало як сильного стимулу до реформи так і партнера у переговорах, коли змін уже не можна було більше уникати [1, с.64].

Для посткомуністичних країн можна говорити і про особливу специфіку становлення в них партійних систем. Перш за все, слід відмітити, що на відміну від країн Західної Європи, де процес партійного будівництва відбувався знизу, в країнах Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) все відбувалося навпаки – згори до низу. Тобто, спочатку відбувається інституційне оформлення еліт (груп інтересів), а потім створюються умови для виникнення і інституціоналізації політичних партій. Звідси і констатація дослідниками низького рівня політичної участі в країнах демократії “третьої хвилі” [5].

При дослідженні східноєвропейських партійних систем важливо акцентувати увагу на особливостях, визначених, зокрема, Г.Голосовим. Йдеться про те, що для характеру партійної системи в цілому важливо, наскільки впливовою є “партія-спадкоємиця” стосовно партії, що перебувала при владі в комуністичний період. Там, де “партія-спадкоємиця” залишається сильною, з високою підтримкою на виборах (як було, наприклад, в Болгарії в 1990-х роках), вся партійна система вибудовується довкола ставлення до комуністичного минулого, персоніфікованого цією партією. У випадку, коли вплив “партії-спадкоємиці” незначний або вона переходить на реформаторські позиції (Чехія, Угорщина), то відбувався перехід до нової партійної системи. А це система, у якій конкурують праві консерватори і соціалісти, а ліберальний сектор з більшим чи меншим успіхом виконує роль противаги між цими двома ідеологічними силами [3, с.152].

У нових націях Східної та Центральної Європи, зокрема в державах колишнього Радянського Союзу та колишньої Югославії, націоналізм, тобто національна незалежність та звільнення від московського чи белградського правління, був вирішальним каталізатором перетворень [1, с.79]. З’явилися нові політичні та культурні протиріччя між націоналістичними традиціоналістами й “космополітичними” модернізаторами, між антикомуністами та спадкоємцями старого режиму, а також між переможцями і переможеними процесу трансформації. В такому безладі виборці й партії мали значні труднощі в налагодженні зв’язків одні з одними, що призвело до слабкої партійної ідентифікації та мінливої виборчої поведінки [4, с.68].

Прямий електоральний зв'язок між партіями та виборцями залишається двоїстим. Партії часто змінюють свої орієнтації та суперечать проблемам електорату. Існує велика невідповідність між, з одного боку, культурно й ідеологічно визначеною символічною політикою, що покладається на традиційне самовизначення (державність, релігія, територія) та здійснюється субкультурними елітами й інтелектуальними колами, і, з другого боку, найбільш настійними потребами, що їх відчуває населення трансформованих суспільств. Таким чином, якщо програмні документи та виборчі кампанії і можуть містити ясні соціал-демократичні контури, це не обов'язково має якесь відношення до реальної політики партії в уряді. За існуючих обставин видається, що партії не здатні запропонувати яскраві зразки представництва інтересів і визначити значущі політичні альтернативи за умов обмежень переходу до ринкової економіки та зовнішнього тиску. У відповідь вони мають тенденцію повертатися до культурних (ідентифікаційних) проблем для того, щоб вирізнити себе. Такі дії призводять до підвищення відносин “друг-ворог” у політичній конкуренції та політичній культурі і до погіршення компетентності у вирішенні проблем через публічну політику та переговори [1, с.94–95]. Тому у політичному житті країн Центрально-Східної Європи мали місце такі явища, як надзвичайно нестабільні результати виборчих кампаній і слабкі урядові коаліції, що змінювали одна одну з неймовірною швидкістю. І перше, й друге – наслідки нетерплячості електорату, який не надавав другого шансу неуспішним урядам й одночасно з легкістю схилився до популістських рухів [6, с.5].

Перші троє виборів проілюстрували тяжіння до націоналізму та ліберальних ринкових сил у Центральній Європі та силу перейменованих комуністів Східній і Південній Європі [1, с.12]. Посткомуністичні партії, завдяки своїй історичній спадщині, виявилися на початках найстабільнішими й найкраще організованими, в той час як молоді демократичні партії часто були позбавлені солідної партійної і членської структур [6, с.5]. Мали місце й такі негативні явища як расистські та ксенофобські позиції, які можна віднайти у широкому спектрі політичних утворень: від комуністів (серед них і російських) – до націоналістичних партій у Чехії (республіканці), Словаччини (Національна партія), Угорщині (Угорська партія правди і життя), Румунії (“Romania Mare”) тощо [1, с.93].

В цілому в постсоціалістичних країнах переважають об'єднання рухів і партій, недостатньо вкорінених у соціальних структурах і досить розмитих в ідейно-політичному плані. Тому вони є надто динамічними структурами – об'єднуються, розпадаються, створюють різні коаліції тощо. Це не дає можливості парламентам діяти [2].

У балканських країнах парламентаризація політичного життя різко знижена: парламенти ослаблені, їх авторитет незначний. Партії воліють діяти поза парламентом, оскільки недостатньо адаптовані до вимог парламентської демократії. При цьому, правлячі партії не бажають ділитися владою з іншими політичними силами, а опозиційні партії – визнавати результати виборів і діяти згідно з визначеними парламентськими процедурами. За таких обставин функціонування парламенту ускладнюється, опозиція часто уповільнює його роботу. Така ситуація спостерігається, зокрема, у Сербії та Хорватії, де сильна президентська влада є головним чинником слабкості парламенту [2].

Проблема, однак, полягає в тому, що всі демократичні сили, на початках, залишалися відносно слабкими в цих країнах, за винятком Македонії та Литви, де реформовані комуністи значною мірою відігравали провідну роль у політиці переходу та національного будівництва [1, с.81].

Слід зазначити, що життєздатна партійна система й фундаментальні структури демократії можуть розвиватися лише тоді, коли вирішено протиріччя щодо створення політичної спільноти, а більшість претендентів на лідерство демонструє справжню прихильність до демократії. Нині Угорщина, Польща, Чехія, Литва можуть розглядатися як

демократичні країни, що мають досить розвинені партійні системи. Наслідком виборів там було формування відносно стабільних урядів, які досить успішно протистояли раннім викликам демократизації. Партії виявилися спроможними об'єднувати різні сили, що виникали в результаті розпаду антикомуністичних рухів, і виступати основними агентами управління конфліктами й забезпечення демократичних інституційних перетворень [2].

Ще однією важливою проблемою політичного життя країн Східної і Центральної Європи є те, що плюралізм політичних цінностей і позицій призвів до поляризації суспільства. Посилювалися етнічні, релігійні, класові відмінності. Результатом цього стали громадянські війни (Югославія), боротьба за незалежність та утворення нових держав (Чехія і Словаччина), де демократизація була дуже обмеженою. Саме тому роль партій і партійних еліт у вирішенні конфліктів була там незначною [2].

Адже, багато нових націй, які швидко реформувалися, зосередилися на політичних та економічних реформах більше, ніж на національному будівництві, хоча права меншин, мовні питання, відносини з колишньою панівною владою та проблема кордонів все ще відігравали провідну роль у політиці перетворень. Чим скоріше ці проблеми вирішувалися, тим скоріше країна могла зосередитись на економічних реформах. Сили, що піклувалися про відділення від старих центрів були дуже різні: інколи більш ліберальні (Балтійські країни, Словенія), інколи більш авторитарні (Словаччина, Хорватія), проте здебільшого консервативні. Соціал-демократичні цінності стали більш привабливими, коли швидкі реформи принесли економічний спад, зростаючу соціальну нерівність та незахищеність або коли авторитарне правління викликало палкіше бажання демократії [1, с.80].

З огляду на вище зазначене, можна стверджувати, що процес розбудови багатопартійної системи в країнах Центральної і особливо Східної Європи (включаючи й Україну) пов'язаний, насамперед, з структуруванням електорату. Через невизначеність соціальної бази утруднюється процес ідеологічної ідентифікації окремої партії та партійної системи в цілому [2]. Політичні партії змушені обирати не групову, а конфліктну стратегію (в основі конфлікту – протиріччя світоглядних принципів старої і нової політичної систем). І це цілком зрозуміло. В період трансформації ідеологічні й аксіологічні конфлікти переважають економічні, правові тощо [3, с.155].

На конфігурацію партійної системи цього регіону суттєво впливає тип політичного режиму, традиції, що існують у нових державах – так звані домінуючі в суспільствах соціально-політичні поділи. Існування у кожній з держав різних однаково сильних соціальних конфліктів, які поділяють суспільство вздовж лінії розмежування, і є соціальною основою формування багатопартійної політичної системи. Перевага культурно-територіальних та ідеологічних протиріч у Східній і Центральній Європі підпорядковує собі та створює образ соціально-економічних протиріч [4, с.68–69].

Описаний вище процес економічної та соціальної трансформації створив величезну різноманітність потенційних виборців... На Заході соціальні класики розвиваються в тісному зв'язку з певними партіями, відповідно до моделі “заморожених протиріч” Ліпсета-Роккана [1, с.101]. Фундатори теорії соціально-політичних поділів С.Ліпсет і С.Роккан розглядали становлення та розвиток партійних систем країн Заходу у тісному зв'язку з революційними перетвореннями і суперечностями, що виявлялися між центром і периферією, між державою і церквою, між містом і селом, між власниками і робітниками. Відтак, у політичній науці крім інституційного існує і соціетальний (кліважний) підхід до трактування сутності еволюції партійних систем. Цей підхід презентує партійні системи як відображення соціетальних конфліктів чи структур політичної конкуренції, що склалися між різноманітними групами населення [5].

З огляду на те, що кліваж відображає глибокий чи перманентний конфлікт і стійкі соціальні розколи, зрозуміло, що у суспільстві в стадії трансформації не може бути кліваж них структур, що детермінують стабільні партійні системи [5]. На думку М.Даундерштадта, А.Геррітса і Д.Д.Маркуса, у Східній і Центральній Європі подібні зв'язки є недорозвиненими. Багато протиріч, стикаючись між собою, до деякої міри перекривають вплив один одного на поведінку виборців. Ті, хто програв чи виграв від реформ, наприклад, не збігаються безпосередньо з працею і капіталом і часто голосують за одну і ту саму партію. Ідеологічні цінності та культурні протиріччя сплутують цю картину навіть ще більше [1, с.101].

За версією східноєвропейських дослідників кліважні структури посткомуністичних країн можна класифікувати за чотирма типами:

1. Історичні – успадковані від комуністичного режиму.
2. Перехідні – з'являються, а потім зникають в період демократичної консолідації (президент-парламент, центр-регіон).
3. Потенційні – відображають ключові конфлікти в посткомуністичному суспільстві (праця-капітал, європейська-євразійська інтеграція).
4. Актуальні – з'являються в процесі розвитку посткомуністичних суспільств (держава-ринок, бідні-багаті) [5].

Г.Голосов, узагальнюючи різноманітні авторські підходи, виділяє сім проблемних вимірів, які співвідносяться з конфліктними лініями С.Ліпсета і С.Роккана. Це наступні виміри: культурно-етнічний, релігійний, соціально-економічний, зовнішньополітичний, постматеріальний, вимір “місто–село” та вимір “підтримки режиму” [5].

Зауважимо, що модель С.Роккана і С.Ліпсета наголошує на розвитку нових форм політичної ідентифікації внаслідок трансформації саме західного суспільства, а політичне значення соціополітичних поділів змінюється – погляди партійної конкуренції в межах політичної системи повинні революціонізувати. Особливість цього “заморожування” полягає не в тому, що окремі партії Центральної і Східної і Європи застигли у своєму самовизначенні, а в тому, що “самі протиріччя, як політичні альтернативи, у якому партії можуть зміцнювати своє місце знаходження” [4, с.69].

Одночасно можна констатувати, що соціальних розмежувань існує багато в кожному суспільстві, але не всі вони в процесі власної еволюції можуть перетворитися на соціально-політичні. Головним індикатором, який засвідчує перетворення того чи іншого соціального розмежування, представленого відповідними групами, на соціополітичний поділ, є виникнення зв'язку між групою та політичною партією або іншим політичним інститутом, який буде представником інтересів цієї групи. Другим індикатором, повинен бути часовий вимір – тривалість існування соціополітичного поділу. Отже, про наявність у суспільстві соціально-політичного поділу можемо говорити лише тоді, коли означений зв'язок є тривалим у часі [5].

Модель багатопартійності, що формується на теренах країн Центральної і Східної Європи, зумовлена, і не в останню чергу, процесами євроінтеграції. Разом з тим, неоднозначність цих процесів породжує ймовірність політичного конфлікту між партіями, налаштованими на інтеграцію, і партіями, що скептично до неї ставляться. Відтак посилюється конкурентний чинник партійного розвитку, який базується на поляризації електоральної думки і в результаті позначається на структурі партійної системи в цілому. У зв'язку з цим партійні ландшафти Центральної і Східної Європи лишаються й досі нестабільними. Крім того, остаточно не подолано ймовірність появи антидемократичних сил чи повернення старих авторитарних структур [3, с.156].

Аналіз партійних систем країн Центральної і Східної Європи висвітлює надзвичайно суперечливу картину: тут діють партії дуже різної ідеологічної спрямованості, існують дуже неоднорідні організаційні структури. Всі вони перебувають на етапі

інституційної перебудови та соціальної невизначеності. (Тому на тлі високої нестійкості виборців слід очікувати подальших якісних і кількісних змін партійної розбудови). Здебільш політичні партії країн Центральної і Східної Європи умовно називають “транзитними партіями”. Йдеться, насамперед, про партії, які виникли або змушені були змінювати засади свого існування на етапі переходу від недемократичних режимів до плюралістичної демократії [2].

Варто вказати на ще один чинник, який істотно впливає на особливості багато-партійності у регіоні. Йдеться про вплив організаційних стандартів європейських партій (партій європейського типу, тобто тих, що мають фракції у Європарламенті). Це, з одного боку, організаційна та програмова західноєвропейська традиція, а з іншого – створення транснаціональних угруповань. При цьому відчутним є їх прагнення утвердитися у своїй національній політичній системі, а також отримати підтримку ззовні, від панєвропейських партій [3, с.155–156].

Якщо спробувати класифікувати все розмаїття форм політичних партій, то можна виокремити принаймні чотири їх типи [2]:

1. Посткомуністичні (здебільш соціалістичні партії і старі комуністи, як, наприклад, у Чехії чи Словаччині).

2. Нові партії, серед яких слід розрізняти партії першого і другого покоління. Партії першого покоління утворювалися з опозиційних рухів – на кшталт польської “Солідарності”. Вони часто ставали переможцями перших демократичних виборів як, наприклад, Угорський демократичний форум, і відображали широкий спектр противників комунізму. До таких партій можна віднести “Фідец” в Угорщині, ODS у Чехії, “Isamaaliit” в Естонії і Словенську народну партію та Християнсько-демократичний рух у Словаччині. У другій хвилі до таких партій долучилися “РесПубліка” в Естонії, “Новий час” у Латвії, Громадянська платформа в Польщі, Словацький демократичний і Словацький християнський союз тощо.

3. Традиційні партії, які за комуністичного режиму були заборонені або ж існували в межах дозволених партійних блоків. Такі партії часто мали релігійні джерела, як, наприклад, християнські демократи у Литві, або Християнсько-демократичний союз у Чехії (існує і на сьогодні), або Партія малих фермерів в Угорщині (вже не існує). Ці партії мають тенденцію до старіння або переживають не найкращі часи через внутрішні конфлікти.

4. Здебільш популістські партії, як правило, націоналістично налаштовані, з відвертим небажанням інтегруватися в європейські структури. Зазвичай вони називають себе “незалежними”, і, як засвідчує польський досвід із “Самообороною” або Лігою польських родин, спираються на підтримку понад чверті виборців [2].

Ці чотири партійні типи відрізняються з огляду на їх організацію та інфраструктуру. Новоутворені партії, які виникли з громадських ініціатив і опозиційних рухів, дослідники здебільш називають протопартіями, “агентськими” партіями, партіями “таксі” і навіть партіями “ліфтами” [2].

К. Джанда виокремлював наступні типи партій в країнах Центрально-Східної Європи:

1. Партії масових демократичних рухів (“Солідарність” в Польщі, “Громадянський форум” в Чехії, “Саюдіс” в Литві, “Союз демократичних сил в Болгарії”, “Фронт національного порятунку в Румунії” і т. д.).

2. Партії – залишки комуністичних партій.

3. Відновлені довоєнні партії (ліберальні, консервативні, селянські).

4. Етнічні партії (угорські партії в Румунії, Словачії).

5. Релігійні партії.

6. Партії західних політичних цінностей (феміністичні, захисту оточуючого середовища тощо).

7. “Екзотичні” партії (партії шанувальників пива) [5].

Отже, перехідний процес в країнах Центрально-Східної Європи мав свою специфіку, яка полягала: по-перше, у трансформації політичної системи, суть якої полягала у побудові демократичного суспільства та переході до багатопартійної системи; по-друге, у зміні економічної моделі та переходу до ринкової економіки; по-третє у здобутті суверенітету та незалежності.

1. Даудерштадт М. Драматичний перехід: соціал-демократія у Східній та Центральній Європі / М. Даудерштадт, А. Геррітс, Д. Маркус ; пер. з англ. – К. : Основні цінності, 2000. – 232 с.
2. Меркотан К. Багатопартійність як чинник трансформації політичної еліти в Центрально-Східній Європі / К. Меркотан. – Режим доступу : // <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=74&c=1745>.
3. Меркотан К. Трансформація європейських партійних систем: уроки для України / К. Меркотан // Політичний менеджмент. – 2007. – № 3 – С. 147–159.
4. Монолатій І. Конфігурація партійних систем країн Східної і Центральної Європи: трансформація соціал-демократії та демократичної лівиці / І. Монолатій // Вісник Прикарпатського національного університету. Політологія. – 2006. – Вип. І – С. 67–75.
5. Остапеч Ю. Еволюція партійних систем в умовах трансформації соціальних і політичних структур: методологія дослідження / Ю. Остапеч. – режим доступу : // http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/Nvuu/PSF/2009_11/Ostapec.pdf.
6. Феен Г.-Й. Розвиток партійних систем у посткомуністичних країнах ЄС / Г.-Й. Феен. – Режим доступу : // http://www.kas.de/wf/doc/kas_10201-1522-2-30.pdf?070302141356.

В статье проанализирована эволюция партийных систем стран Центрально-Восточной Европы, рассмотрены общие особенности и условия перехода от однопартийной системы к многопартийности. Освещены факторы которые влияли на становление многопартийности и политического режима в целом, а также проанализирована специфика партийной идентификации.

Ключевые слова: *трансформация, переход, эволюция, партия, партийная система, многопартийность, политическая система, социализм, демократия, рыночная экономика, посткоммунистические страны, страны Центрально-Восточной Европы.*

In this article is analysed the evolution of party systems in the Central and Eastern Europe, considers general features and conditions of the transformation from one-party system to a multiparty system. Finding out the factors that influenced the formation of a multiparty political system and political regime in general and it is also analysed the specific of party identification.

Keywords: *transformation, transition, evolution, party, party system, a multiparty system, political system, socialism, democracy, market economy, post-communist countries, the countries of Central and Eastern Europe.*